

Kinderloos en toch gelukkig?

Over de gevolgen van kinderloosheid voor de ouderdom

Pearl A. Dykstra en Aart C. Liefbroer¹

Summary

Childless, but still happy? *On late life consequences of childlessness*

Older adults' parental history is examined in relation to their marital and occupational histories in addressing the question of when and how childlessness matters. A set of late life outcomes (network size, income and life satisfaction) is examined. The data are from the 1992 NESTOR 'Living arrangements and social networks of older adults' survey (N = 4494). Using the perspective of the standard life course, the study shows that the consequences of childlessness are not uniform across all life domains: in some it has advantages, in others disadvantages. Findings also indicate that childlessness works out differently for men and women, and the way it does depends on their respective marital histories. Among men, the consequences of never having had children are negative for network size (particularly so if never-married), positive for income if never-married and negative if ever-married, and positive for life satisfaction (regardless of marital history). Among women, the consequences of never having had children are negative for network size (particularly so if ever-married), positive for income (particularly so if never-married) and lacking for life satisfaction. Finally, the results underscore the importance of drawing distinctions between those who never had and those who no longer have children. Women who have outlived their children are particularly likely to suffer negative outcomes.

1. Inleiding

Het centrale belang van de band tussen ouders en kinderen – ook wanneer de kinderen volwassen zijn en de ouders oud – is de afgelopen decennia steeds opnieuw door onderzoek gestaafd (Knipscheer, 1990; Mancini & Blieszner, 1989; Rossi & Rossi, 1990; Troll, Miller & Atchley, 1979). Het is inmiddels genoegzaam bekend dat bejaarde ouders niet vervreemd zijn van hun volwassen kinderen en dat er in het algemeen sprake is van een hoge frequentie van contact en intensieve uitwisseling van steun. Veel minder is echter bekend over ouderen die deze intergenerationele banden niet hebben, dat wil zeggen over de kinderlozen. Op welke manier mobiliseren kinderloze ouderen de door hen benodigde steun? Welke alternatieven zijn

door hen ontwikkeld? Hoe effectief zijn deze alternatieven? Vaak beschouwt men kinderloze ouderen als een risicogroep, *juist omdat zij geen kinderen hebben*. Is dit terecht? Niet alleen weten we weinig over de huidige omstandigheden van kinderloze ouderen, we weten ook weinig over hun verleden. Op welke manieren heeft het kinderloos-zijn hun leven bepaald? Is de afwezigheid van kinderen van ondergeschikt belang geweest, of heeft het op alle levensterreinen een dominante rol gespeeld?

Sommige ouderen zijn kinderloos, omdat zij nooit zijn gehuwd. Anderen zijn binnen het huwelijk kinderloos gebleven. Of die verschillende levenspaden een verschillende betekenis geven aan kinderloosheid in de ouderdom, is nog een open vraag. Mochten verschillen worden aangetroffen, moeten die dan worden toegeschreven aan ouderschap of aan de huwelijkse staat? Bestaande studies onder oudere kinderlozen kunnen die vraag helaas niet beantwoorden. De meeste studies maken slechts onderscheid tussen gehuwden en ongehuwden, waarbij zowel de nooit-gehuwden, als de gescheidenen en verweduwden binnen de laatste categorie worden ondergebracht (zie bijvoorbeeld Glenn & McLanahan, 1981; Keith, 1983; Rempel, 1985). Een dergelijke procedure gaat ten onrechte voorbij aan verschillen binnen de groep ongehuwden (Peters & Liefbroer, 1997). Degenen die gedurende een niet onbelangrijk deel van hun leven hebben geïnvesteerd in een partnerrelatie zullen andere vaardigheden, hulpbronnen en houdingen hebben ontwikkeld dan degenen die een dergelijke relatie nooit hebben gehad. Ons standpunt is dat, om erachter te komen *ofen hoe* kinderloosheid op latere leeftijd iets uitmaakt, het niet alleen van belang is te weten of iemand op latere leeftijd kinderloos is, maar ook hoe dat zo gekomen is; is men altijd kinderloos geweest of is men kinderloos geworden. Bovendien moet men kinderloosheid bestuderen in samenhang met andere aspecten van iemands levensloop; kinderlozen zijn vaker ongehuwd en zijn – wat betreft vrouwen – vaker lang actief geweest op de arbeidsmarkt dan ouderen met kinderen. Ten slotte moet men – om een afgewogen beeld te krijgen van de gevolgen van kinderloosheid – aandacht besteden aan diverse soorten consequenties; economische en sociale, subjectieve en objectieve. In het onderhavige artikel beogen we dit te doen. Het perspectief waarvan wij uitgaan is dat van de standaardlevensloop.

2. Kinderloosheid vanuit het perspectief van de standaardlevensloop

Ideeën over het 'juiste' tijdstip waarop en de volgorde waarin belangrijke transities gedurende de levensloop dienen plaats te vinden, geven op diverse manieren structuur aan het leven. Mensen dragen ze met zich mee als individuele verwachtingen die zin en zekerheid aan het leven verlenen (Hagestad & Neugarten, 1985; Heckhausen, 1990), ze fungeren als culturele scripts die mensen worden aangereikt om hun gedrag en gevoel in overeenstemming te laten zijn met dat wat 'past' bij hun leeftijd of levensfase (Meyer, 1988) en ze worden gebruikt als ijkpunten in het vastleggen van rechten en plichten in institutionele arrangementen (Mayer & Müller, 1986). Levens blijken echter een minder ordelijk verloop te hebben dan culturele scripts suggereren. Soms maken mensen verwachte transities niet mee: ze treden bijvoorbeeld niet in het huwelijk. Soms maken ze gebeurtenissen mee die juist onverwacht zijn. Voor-

beelden zijn echtscheiding en werkloosheid. Daarnaast kunnen transities 'off-time' zijn, dat wil zeggen, ruim voor of na de leeftijd plaatsvinden waarop de meeste mensen ze meemaken (Hagestad & Neugarten, 1985), of zulke ernstige gevolgen hebben dat de betrokkenen zich 'out of time' (Hagestad, 1996) voelen.

Algemeen wordt verondersteld dat het niet uitkomen van levensverwachtingen negatieve gevolgen heeft (Hogan, 1981; De Jong Gierveld & Dykstra, 1993; Rindfuss, Swicegood & Rosenfeld, 1987). Een van de redenen hiervoor is dat degenen die gebeurtenissen op een 'onjuist' tijdstip of in een 'onjuiste' volgorde meemaken, in een afwijkende positie verkeren ten opzichte van leeftijdgenoten; een situatie die over het algemeen gekenmerkt wordt door gevoelens van uitsluiting en marginalisering. Dergelijke gevoelens worden als volgt verwoord door een oudere kinderloze vrouw in een Amerikaans onderzoek: 'Well, you come with other women and everybody starts talking about their children, then you feel like an outsider' (Alexander, Rubinstein, Goodman, & Laborsky, 1992, pp. 624-625). Het in een afwijkende positie verkeren betekent eveneens dat men onvoldoende toegang heeft tot bruikbare bronnen van informatie en een gebrek aan lotgenoten met wie ervaringen kunnen worden gedeeld. De negatieve gevolgen van onverwachte gebeurtenissen worden over het algemeen toegeschreven aan een gebrek aan anticiperende socialisatie. Men heeft zich onvoldoende op het leven na de ingrijpende gebeurtenis kunnen voorbereiden. De betrokkenen voelen zich overrompeld en kennen de adequate gedragscodes onvoldoende om effectief te kunnen reageren.

Welke inzichten levert het op als kinderloosheid beschouwd wordt vanuit het geschetste perspectief van de standaardlevensloop? Het belangrijkste is wellicht dat kinderloosheid niet altijd beschouwd moet worden als een afwijking van een cultureel voorschrift. Ten eerste is het van belang om naar de samenhang met de *huwelijksgeschiedenis* te kijken. We kunnen rustig stellen dat het trouwen, maar geen kinderen krijgen, iets is dat de meeste ouderen niet verwacht zullen hebben. Onder de nooit-gehuwden echter, moet kinderloosheid niet gezien worden als een afwijking van een cultureel script. Als men ongehuwd bleef, was het 'vanzelfsprekend' dat men ook kinderloos bleef. Het zijn dus vooral de ooit-gehuwden voor wie kinderloosheid een breuk met de verwachtingen inhoudt. Wij verwachten dan ook dat kinderloosheid eerder nadelige gevolgen zal hebben voor degenen die ooit zijn gehuwd dan voor de nooit-gehuwden.

Ten tweede is het van belang te kijken naar de *oorzaken* van kinderloosheid. In het huwelijk treden, maar geen kinderen krijgen vormt een afwijking van levensverwachtingen in de zin van het uitblijven van een verwachte gebeurtenis, of, zoals Connidis en McMullin (1993, p. 630) het stellen: 'Childlessness may involve a transition from expected parenthood to accepting childlessness'. Hier betreft het personen die altijd kinderloos zijn geweest. Voor een aantal ouderen geldt echter, dat zij kinderloos geworden zijn omdat zij hun kinderen hebben overleefd. Kinderloosheid is in dit geval de resultante van een onverwachte gebeurtenis. Ouders verwachten over het algemeen niet dat ze hun kinderen zullen overleven. Het verwerken van het verlies van een kind is over het algemeen een zeer langdurig en pijnlijk proces. Wij verwachten daarom dat het verlies van kinderen een meer negatieve uitwerking zal hebben op het welbevinden van ouderen dan het feit dat ze nooit kinderen hebben gehad.

Kinderloosheid is slechts één van de factoren die het welbevinden op latere leeftijd bepalen. Een beter inzicht in de wijze waarop kinderloosheid van invloed is geweest op het leven van ouderen wordt verkregen door kinderloosheid te beschouwen in samenhang met gebeurtenissen op andere levensterreinen. Eerder is reeds opgemerkt dat kinderloosheid vooral veel voorkomt onder nooit-gehuwden. Kinderlozen – zeker de vrouwen onder hen – hebben ook andere beroepsloopbanen dan mensen met kinderen (Dykstra & Liefbroer, 1995). Mede doordat zij geen kinderen hadden, hebben kinderloze vrouwen zich geconcentreerd op hun beroepsloopbaan. Anderzijds is een oriëntatie op het beroepsleven wellicht mede een oorzaak voor het ongehuwd en daarom kinderloos blijven van veel kinderloze vrouwen geweest. Door ontwikkelingen in de drie genoemde loopbanen in hun onderlinge samenhang te beschouwen pogen we meer zicht te krijgen op het relatieve belang van de verschillende carrières voor uitkomsten op oudere leeftijd.

De bovenstaande overweging toont ook dat de consequenties van kinderloosheid wel eens sterk zouden kunnen verschillen voor mannen en vrouwen. Er wordt vaak verondersteld dat het ouderschap vooral een centrale plaats inneemt in de vrouwelijke identiteit, terwijl dat in de mannelijke identiteit minder sterk het geval is (Veevers, 1973). Vandaar dat we verwachten dat voor mannen kinderloosheid over het algemeen minder ingrijpende gevolgen heeft dan voor vrouwen. In hoeverre is het waar dat kinderloosheid meer negatieve gevolgen heeft voor vrouwen dan voor mannen? Of is er ook een keerzijde, en zijn kinderloze vrouwen – bijvoorbeeld in economisch opzicht – soms beter af dan kinderloze mannen?

Wanneer het – ten slotte – gaat om de gevolgen van kinderloosheid, dan is het van belang om ook op dit punt een genuanceerd beeld te schetsen. De gevolgen kunnen vaak heel verschillend zijn, al naar gelang het levensterrein waarop men zich richt. In deze studie wordt onderscheid gemaakt naar subjectieve gevolgen en objectieve gevolgen. Bij de subjectieve gevolgen van kinderloosheid gaat onze aandacht vooral uit naar het welbevinden van ouderen. Zijn ouderen die kinderloos zijn minder tevreden met hun leefsituatie dan ouderen die wel kinderen hebben? Wat betreft de objectieve gevolgen kijken wij naar de beschikbaarheid van hulpbronnen die de levenskansen van ouderen positief kunnen beïnvloeden. Meer in het bijzonder maken wij een onderscheid tussen economische hulpbronnen (inkomenssituatie) en sociale hulpbronnen (omvang van het sociale netwerk).

3. Databron: Een survey naar de leefvormen en sociale netwerken van ouderen

De gegevens zijn afkomstig uit NESTOR-LSN, een survey naar de leefvormen en sociale netwerken van ouderen. In 1992 zijn 4494 ouderen ondervraagd. Het betrof een naar sekse en geboortjaar gestratificeerde steekproef van mannen en vrouwen geboren tussen 1903 en 1937. De respons was 61,7 procent, wat vergelijkbaar is met de responscijfers die het Centraal Bureau voor de Statistiek verkrijgt in enquêtes onder de volwassen bevolking (De Heer, 1992). De verkregen steekproef was redelijk representatief voor de bevolking van 55 jaar en ouder.

Onder de vrouwen was er een lichte ondervertegenwoordiging van nooit-gehuwden en gescheidenen. De steekproef is herwogen ter correctie van die afwijkingen. Nadere bijzonderheden omtrent het survey zijn te vinden in Broese van Groenou, Van Tilburg, De Leeuw en Liefbroer (1995).

Interviews, waarbij gebruik is gemaakt van CAPI (Computer Assisted Personal Interviewing) technieken, zijn gehouden bij de ouderen thuis. Gemiddeld duurden de interviews ruim anderhalf uur. Er zijn vragen gesteld over een groot aantal onderwerpen, waaronder: de aanwezigheid van familieleden, omvang van het sociale netwerk, uitwisselingen van steun, welbevinden, levensgeschiedenissen, ouderlijk huis, en persoonlijkheidskenmerken. Aan ondervraagden die fysiek niet in staat waren aan het volledige interview deel te nemen, is een aantal kernvragen gesteld. Van hen zijn slechts enkele gegevens beschikbaar. Een aantal respondenten kon geen antwoord geven op de vraag naar het persoonlijke inkomen of weigerde daarop antwoord te geven (5,3 procent van de ondervraagden weigerde antwoord te geven). Als gevolg hiervan varieert het aantal respondenten tussen de verschillende analyses. De analyses van netwerkvang en tevredenheid met het leven zijn gebaseerd op 3.729 respondenten, die van het inkomen op 3.321. De gemiddelde leeftijd – zowel van mannen als van vrouwen – was 72 jaar.

4. Inventarisatie van levensgeschiedenissen

Hoewel de ideeën over hoe de 'normale' levensloop eruit ziet sterke historische en geografische verschillen laten zien (Riley, 1986), gaan we er hier van uit dat het merendeel van de huidige ouderen opgegroeid is met een set van min of meer gestandaardiseerde, sekse-specifieke verwachtingen omtrent hun levensloop. We volstaan hier met een algemene en enigszins losse beschrijving daarvan. Wat het gezinsdomein betreft, zullen mannen hebben verwacht betrekkelijk vroeg in de levensloop te trouwen en vader te worden, niet te scheiden, niet het overlijden van kinderen mee te maken, en geen weduwnaar te worden dan wel pas op gevorderde leeftijd het overlijden van de partner mee te maken. Op het beroepsdomein zal het hun verwachting zijn geweest betaald werk te verrichten tot de mediane pensioneringsleeftijd. Ook zullen mannen enige opwaartse beroepsmobiliteit hebben verwacht. De verwachtingen van vrouwen op het gezinsdomein zullen sterke overeenkomsten hebben vertoond met die van mannen, behalve dan dat zij waarschijnlijk vaker rekening zullen hebben gehouden (en nog houden) met het mogelijke verlies van de partner. Wat de beroepsgeschiedenis betreft, zullen deze cohorten van vrouwen verwacht hebben de arbeidsmarkt te verlaten rondom het tijdstip van huwelijk of de geboorte van het eerste kind, om daarna niet terug te keren. Hoewel de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen van middelbare leeftijd de laatste jaren is gestegen (De Jong Gierveld, Van Tilburg & Plomp, 1997), hebben zij hierover geen eenduidige verwachtingen. In het navolgende geven wij een beschrijving van de levensgeschiedenissen van de ondervraagden binnen het NESTOR-LSN survey.

4.1. Ouderschapsgeschiedenis

In de NESTOR-LSN dataset is informatie verzameld over de leeftijden waarop respondenten kinderen hebben gekregen en waarop deze kinderen eventueel zijn overleden. Op basis van deze informatie zijn vier ouderschapsgeschiedenissen onderscheiden. Ouderen met kinderen zijn onderscheiden van ouderen zonder kinderen. Binnen de laatste categorie is vervolgens een nader onderscheid gemaakt tussen degenen die nooit kinderen hebben gehad en degenen die wel kinderen hebben gehad, maar al hun kinderen hebben overleefd (zogenaamde 'nooit' ouders versus 'voormalige' ouders). Ouderen met kinderen zijn onderverdeeld in degenen die geen enkel kind hebben verloren en degenen die wel één of meer kinderen hebben verloren. Van 73 procent van de mannen en 69 procent van de vrouwen zijn alle kinderen nog in leven, terwijl 14 procent van zowel de mannen als de vrouwen één of meer kinderen heeft verloren, maar nog wel minstens één kind in leven heeft. Twaalf procent van de mannen en 16 procent van de vrouwen is altijd kinderloos geweest, terwijl 1 procent van de vrouwen en minder dan

Tabel 1: Achtergrondinformatie over de levensgeschiedenissen van de ondervraagden (percentages)

	Mannen	Vrouwen
<i>Ouderschapsgeschiedenis</i>		
Alle kinderen nog in leven	73,8	69,4
Nooit kinderen gehad	11,6	15,9
Kinderen verloren, maar niet alle	13,6	13,3
Alle kinderen overleefd	0,9	1,3
<i>Huwelijksgeschiedenis</i>		
In eerste huwelijk	68,0	44,1
In tweede huwelijk	9,7	3,5
Nooit gehuwd	4,2	6,7
Alleenstaand, gescheiden	2,3	4,2
Alleenstaand, vroeg verweuwd	0,8	8,7
Alleenstaand, laat verweuwd	11,8	27,6
Alleenstaand, na meerdere huwelijken	3,1	5,2
<i>Beroepsgeschiedenis, uittreding</i>		
≤ 50ste jaar	8,7	67,5
51-55ste jaar	7,6	7,1
> 55ste jaar	83,7	25,4
<i>Beroepsgeschiedenis, mobiliteit</i>		
Geen verandering	43,4	68,6
Geringe opwaartse verandering	37,3	25,3
Grote opwaartse verandering	19,4	6,1

1 procent van de mannen al hun kinderen hebben verloren. Het aantal mannen dat al hun kinderen heeft verloren is te gering om afzonderlijke analyses mogelijk te maken. Daarom zijn zij samengevoegd met mannen die ook kinderen hebben verloren, maar nog wel kinderen in leven hebben.

4.2. Huwelijksgeschiedenis

In de NESTOR-LSN dataset is – tot op de maand nauwkeurig – geïnventariseerd wanneer men met een partner is gaan samenleven, of dat gehuwd dan wel ongehuwd gebeurde, wanneer de relatie ontbonden is, en op welke wijze deze ontbinding plaatsvond. Minder dan vijf procent van de ondervraagden had ooit ongehuwd met een partner samengeleefd. Vanwege dit lage aandeel wordt hier geen nader onderscheid gemaakt tussen gehuwd en ongehuwd samenwonen, maar gebruiken we – vooral vanwege het gemak – voor beide typen samenleefrelaties de term ‘huwelijk’. Op basis van informatie over zowel de huidige burgerlijke staat als die uit het verleden worden zeven typen huwelijksgeschiedenissen onderscheiden (Peters & Liefbroer, 1997). Ouderen die op het moment van ondervraging gehuwd zijn (dan wel ongehuwd samenwonen) worden onderverdeeld in degenen die voor het eerst zijn gehuwd en degenen die vaker dan een maal gehuwd zijn geweest. Ongeveer de helft – 53 procent van de vrouwen en 44 procent van de mannen – van degenen die opnieuw zijn gehuwd, is in het verleden ooit gescheiden. De ongehuwden (die allen zonder partner wonen) worden onderverdeeld in nooit-gehuwden en degenen die in het verleden wel gehuwd zijn geweest. Deze laatsten worden nader onderscheiden in vier categorieën, te weten de gescheidenen, de ‘vroeg’ verweduwden (voor het 65ste jaar voor vrouwen en voor het 70ste jaar voor mannen), de ‘laat’ verweduwden (op of na het 65ste jaar voor vrouwen en op of na het 70ste jaar voor mannen) en degenen die meer dan één huwelijksontbinding hebben meegemaakt.

Uit Tabel 1 blijkt dat bijna 80 procent van de mannen en bijna 50 procent van de vrouwen gehuwd is. In veruit de meeste gevallen gaat het om eerste huwelijken; slechts 10 procent van de mannen en 3 procent van de vrouwen is voor de tweede of derde keer gehuwd. Ongeveer 4 procent van de mannen en 7 procent van de vrouwen is nooit gehuwd geweest. Onder degenen die vroeger gehuwd zijn geweest, is vereduwing veel vaker de oorzaak van hun huidige situatie dan echtscheiding; 36 procent van de vrouwen is verweduwd, terwijl slechts 4 procent gescheiden is. Onder mannen zijn deze percentages respectievelijk 12 en 2 procent. ‘Vroege’ vereduwing komt veel minder vaak voor onder mannen (minder dan 1 procent) dan onder vrouwen (meer dan 8 procent). Vanwege het geringe percentage vroeg verweduwde mannen, wordt onder mannen geen onderscheid gemaakt tussen ‘vroeg’ en ‘laat’ verweduwden. Ten slotte blijkt uit Tabel 1 dat 3 procent van de mannen en 5 procent van de vrouwen die momenteel ongehuwd zijn in het verleden meer dan één relatie-ontbinding heeft meegemaakt.

4.3. Beroepsgeschiedenis

De beroepsgeschiedenissen van ouderen zijn in de NESTOR-LSN dataset minder uitgebreid opgetekend dan de huwelijks- en ouderschapsgeschiedenissen. Hier wordt aan twee aspecten van de beroepsgeschiedenis aandacht besteed, te weten het tijdstip van uittreding en de mate van intragenerationele mobiliteit.

Als gevolg van de arrangementen voor vervroegde uittreding die in ons land bestaan, verlaten de meeste werknemers de arbeidsmarkt tussen hun 55ste en hun 62ste jaar (Henkens & Tazelaar, 1994). Mede met het oog hierop zijn drie categorieën uittreeders onderscheiden, te weten degenen die heel vroeg – op of voor hun 50ste – zijn uitgetreden, degenen die tamelijk vroeg – na hun 50ste maar voor hun 56ste – zijn uitgetreden en degenen die na hun 55ste zijn uitgetreden. Uit Tabel 1 blijkt dat het overgrote deel (84 procent) van de mannen na het 55ste is uitgetreden, terwijl het overgrote deel (69 procent) van de vrouwen dat juist al voor haar 50ste deed. Veel van hen zijn gestopt ten tijde van hun huwelijk of van de geboorte van het eerste kind en zijn vervolgens nooit opnieuw ingetreden op de arbeidsmarkt (De Jong Gierveld, Van Tilburg & Plomp, 1997).

Het tweede beroepsaspect dat in beschouwing wordt genomen is de mate van opwaartse dan wel neerwaartse mobiliteit. Het beroepsprestige van de eerste en de laatste baan – of huidige baan in geval men nog niet gepensioneerd is – is bepaald aan de hand van de beroepsprestigeschaal van Sixma en Ultee (1983). Vervolgens zijn de ouderen – op basis van de vergelijking van het beroepsprestige van het eerste en het laatste beroep – in drie categorieën ingedeeld, te weten degenen die geen opwaartse mobiliteit hebben ervaren, degenen die een geringe opwaartse mobiliteit hebben ervaren (minder dan twintig punten stijging op de beroepsprestigeschaal) en degenen die een forse opwaartse mobiliteit hebben ervaren (twintig punten of meer op de beroepsprestigeschaal). Ouderen die nooit op de arbeidsmarkt actief zijn geweest, zijn ingedeeld bij degenen die geen opwaartse mobiliteit hebben ervaren. Uit Tabel 1 blijkt dat het merendeel (57 procent) van de mannen opwaartse mobiliteit heeft ervaren, terwijl dat slechts voor ongeveer één op de drie vrouwen geldt. Het percentage ouderen dat sterk is gestegen op de maatschappelijke ladder is overigens slechts beperkt: 19 procent van de mannen en 6 procent van de vrouwen.

5. Centrale vraagstelling

Centraal in de te rapporteren analyses staat de vraag in hoeverre de ouderschapsgeschiedenis gevolgen heeft voor latere levensuitkomsten. Om daar inzicht in te verwerven zal worden nagegaan of er verschillen bestaan in omvang van het sociale netwerk, inkomensniveau en tevredenheid met het leven tussen ouderen die (a) nooit kinderen hebben gehad, (b) hun kinderen hebben overleefd, (c) één of meer kinderen hebben verloren, maar nog wel kinderen in leven hebben, en (d) alle kinderen nog in leven hebben. Aansluitend zal worden nagegaan in hoeverre mogelijke verschillen samenhangen met andere aspecten van de levensloop van ouderen.

Wellicht blijkt dat verschillen tussen ouderen met onderscheiden ouderschapsgeschiedenissen niet zozeer het gevolg zijn van verschillen daarin, maar veeleer samenhangen met andere levensloopgebeurtenissen zoals het al dan niet gehuwd zijn of het al dan actief zijn geweest op de arbeidsmarkt. Met andere woorden, het doel is om na te gaan in welke mate het functioneren van ouderen wordt beïnvloed door hun ouderschapsgeschiedenis en in welke mate door andere aspecten van hun levensloop. Ten slotte zullen wij stilstaan bij de vraag naar het relatieve belang van de ouderschapsgeschiedenis; zijn er grote verschillen in het functioneren van ouderen op grond van hun ouderschapsgeschiedenis, of zijn de verschillen relatief gering? Een verwante vraag is of de invloed van de ouderschapsgeschiedenis varieert al naar gelang het levensterrein dat wordt gezien.

Ter beantwoording van bovenstaande vragen worden de resultaten van stapsgewijze regressie-analyses gepresenteerd. In een eerste stap is het effect van de ouderschapsgeschiedenis nagegaan, vervolgens is de huwelijksgeschiedenis als determinant aan de analyse toegevoegd, en ten slotte zijn ook de aspecten van iemands beroepsgeschiedenis in beschouwing genomen. Omdat de sociale verwachtingen over het tijdstip waarop en de volgorde waarin diverse levensgebeurtenissen plaatsvinden sterk verschillen tussen mannen en vrouwen, zijn aparte analyses voor mannen en vrouwen uitgevoerd. Tevens is in alle analyses gecontroleerd voor leeftijdseffecten. Ten slotte is in alle analyses nagegaan of er een interactie plaatsvindt tussen de huwelijks- en de ouderschapsgeschiedenis van respondenten, maar dit bleek nergens het geval te zijn.

In Tabellen 2, 3 en 4 worden de resultaten van de uitgevoerde analyses gepresenteerd. In de betreffende analyses is de interactie tussen de huwelijks- en ouderschapsgeschiedenis niet meegenomen omdat deze nergens significant was. In de tabellen worden de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten getoond. Deze laten telkens het verschil zien in 'score' op de afhankelijke variabele tussen een vergelijkingscategorie en de betrokken andere categorie. Zo betekent een score van -3,2 voor mannen zonder kinderen in de analyse van netwerkvang (zie Tabel 2) dat mannen die nooit kinderen hebben gehad gemiddeld ruim 3 netwerkkleden minder hebben dan mannen van wie alle kinderen nog in leven zijn.

6. Uitkomsten van de analyses

6.1. Verschillen in netwerkvang

Het begrip netwerkvang gebruiken wij om een inzicht te krijgen in de beschikbaarheid van sociaal kapitaal onder ouderen. De netwerkvang wordt bepaald door het totaal aantal personen dat door de ondervraagden wordt genoemd in antwoord op de vraag met wie men een regelmatig en belangrijk contact heeft (zie Van Tilburg, 1995, voor een nadere beschrijving van de gehanteerde procedure). De ouderen mochten daarbij zelf uitmaken wanneer een contact regelmatig en belangrijk genoeg geacht werd om door hen vermeld te worden. Gemiddeld noemden zowel mannen als vrouwen 14 personen als behorend tot hun persoonlijke netwerk.

Tabel 2: Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor geselecteerde modellen van netwerkcomvang

	Mannen			Vrouwen		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Constante	14,8 **	14,8 **	14,9 **	14,3 **	14,6 **	15,8 **
Huidige leeftijd ^a	-0,2 **	-0,2 **	-0,2 **	-0,2 **	-0,2 **	-0,2 **
<i>Ouderschapsgeschiedenis</i>						
(versus alle kinderen nog in leven)						
Nooit kinderen gehad	-3,2 **	-1,5	-1,4	-2,6 **	-2,9 **	-3,1 **
Kinderen verloren, maar niet alle ^b	-	-	-	0,1	0,3	0,2
Alle kinderen overleefd ^b	0,7	0,7	0,8	-4,3 *	-4,1 *	-4,1 *
<i>Huwelijksgeschiedenis</i>						
(versus in eerste huwelijk)						
Tweede huwelijk		-1,6 *	-1,6 *		-2,7 *	-2,9 *
Nooit gehuwd		-5,4 **	-5,2 **		0,7	-0,3
Alleenstaand, gescheiden		-7,2 **	-6,8 **		-4,3 **	-4,8 **
Alleenstaand, vroeg verweduwd ^b		-	-		-1,6 *	-1,8 *
Alleenstaand, laat verweduwd ^b		-2,5 **	-2,5 **		-0,4	-0,4
Alleenstaand na meerdere huwelijken		-4,3 **	-4,3 **		-2,2 *	-3,0 **
<i>Beroepsgeschiedenis, uittreding</i>						
(versus > 55ste jaar)						
51-55ste jaar			-0,7			-1,4
≤ 50ste jaar			-3,7 **			-1,6 **
<i>Beroepsgeschiedenis, mobiliteit</i>						
(versus geen verandering ^c)						
Geringe opwaartse verandering			0,2			0,1
Grote opwaartse verandering			1,0			1,7
<i>Adjusted R²</i>	0,05	0,08	0,09	0,06	0,07	0,08
<i>N</i>	1884	1884	1884	1845	1845	1845

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.^a Gedefinieerd als afwijking van de gemiddelde leeftijd.^b Bij mannen zijn deze categorieën samengevoegd.^c Inclusief ondervraagden die de arbeidsmarkt nooit hebben betreden.

Hebben kinderloze ouderen kleinere netwerken dan ouderen met kinderen? Voor wat betreft mannen, blijkt uit de eerste kolom van Tabel 2 dat mannen die nooit kinderen hebben gehad inderdaad een kleiner netwerk hebben dan mannen van wie alle kinderen nog in leven

zijn. Mannen die één of meer kinderen hebben verloren, hebben ongeveer even grote netwerken als mannen die al hun kinderen nog hebben. Uit de tweede kolom van Tabel 2 blijkt dat het verschil tussen mannen met en mannen zonder kinderen verdwijnt als rekening wordt gehouden met de huwelijksgeschiedenis. Verschillen in netwerkvang onder mannen moeten eerder worden toegeschreven aan de huwelijksgeschiedenis dan aan de ouderschapsgeschiedenis. Veel kinderloze mannen zijn tevens nooit gehuwd, en blijkbaar is vooral dat laatste van betekenis.

In de derde kolom van Tabel 2 wordt ten slotte ook informatie over de beroepsgeschiedenis van oudere mannen in de analyse betrokken, maar deze extra informatie beïnvloedt het effect van de ouderschapsgeschiedenis niet. Verschillen in netwerkvang tussen mannen met- en mannen zonder kinderen hangen blijkbaar niet of nauwelijks samen met verschillen in de manier waarop hun beroeps carrière zich ontvouwd heeft. Wel is er een samenhang tussen kenmerken van de beroepsloopbaan en de omvang van het netwerk: mannen die op betrekkelijk jonge leeftijd de arbeidsmarkt hebben verlaten, hebben relatief kleine netwerken.

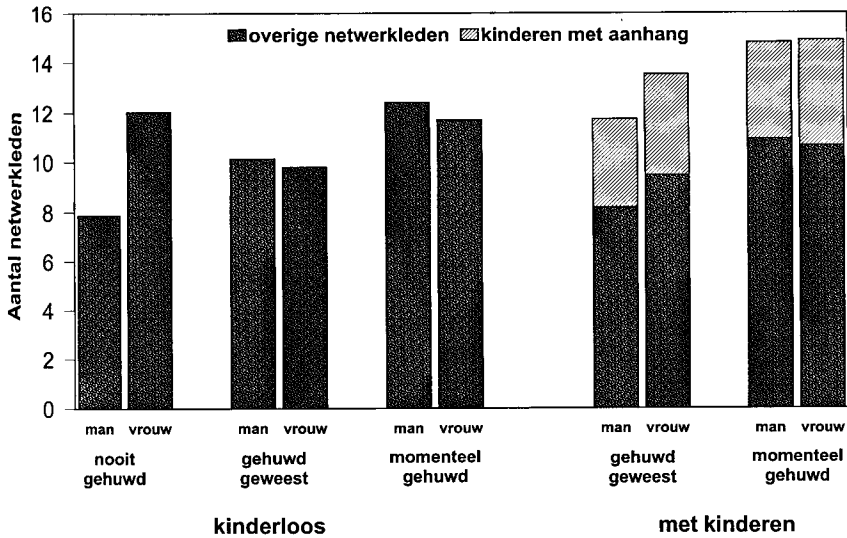
Afsluitend is de relatieve invloed van de ouderschapsgeschiedenis op de omvang van het sociale netwerk nagegaan, door de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor de ouderschapsgeschiedenis te vergelijken met die van de andere twee carrières – details zijn opvraagbaar bij de eerste auteur. Uit deze vergelijking blijkt dat de relatieve invloed van de ouderschapsgeschiedenis op de omvang van het netwerk van oudere mannen slechts zeer gering is.

Uit het rechterdeel van Tabel 2 blijkt dat de resultaten voor vrouwen sterk afwijken van die voor mannen. Zowel vrouwen die nooit kinderen hebben gehad als vrouwen die al hun kinderen hebben overleefd blijken over een kleiner sociaal netwerk te beschikken dan vrouwen die wel kinderen hebben. Dit verschil blijft intact als er rekening wordt gehouden met de huwelijksgeschiedenis van vrouwen. In tegenstelling tot wat werd gevonden voor mannen, blijkt dat kinderloosheid onder vrouwen met een geringere netwerkvang samenhangt, ook wanneer ermee rekening wordt gehouden dat veel kinderloze vrouwen tevens nooit zijn gehuwd en uit dien hoofde wellicht reeds netwerken hebben die geringer van omvang zijn. Degenen die nooit kinderen hebben gehad en degenen die al hun kinderen hebben overleefd hebben kleinere netwerken dan degenen met al hun kinderen nog in leven.

Uit de laatste kolom van Tabel 2 blijkt, ten slotte, dat het effect van kinderloosheid op netwerkvang niet verdwijnt wanneer rekening wordt gehouden met de onderscheiden beroeps-carrières van vrouwen met en vrouwen zonder kinderen. Deze resultaten suggereren dat de invloed van kinderloosheid op de netwerkvang van oudere vrouwen aanzienlijk is. Dit beeld wordt bevestigd wanneer de sterkte van de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten worden beschouwd. Tot slot blijkt dat ook kenmerken van de beroepsloopbaan verantwoordelijk zijn voor verschillen in netwerkvang. Net zoals bij mannen het geval was, zien we bij vrouwen dat degenen die relatief vroeg de arbeidsmarkt hebben verlaten, relatief kleine netwerken hebben.

Deze resultaten roepen de vraag op of het verschil in netwerkvang tussen mensen met en mensen zonder kinderen niet simpelweg is toe te schrijven aan het feit dat de eersten wel en de laatsten geen kinderen in het netwerk hebben. Uit Figuur 1 blijkt dat dit voor een deel

Figuur 1. Verschillen in netwerkvang tussen diverse categorieën ouderen

het geval is. De verschillen in netwerkvang tussen kinderloze ouderen en ouderen met kinderen zijn kleiner wanneer men eigen en aangetrouwde kinderen buiten beschouwing laat. Dit patroon geldt zowel voor ouderen die momenteel gehuwd zijn als voor degenen die gehuwd zijn geweest. Onder nooit-gehuwden is geen onderscheid gemaakt tussen ouderen met en zonder kinderen, omdat er vrijwel geen nooit-gehuwden met kinderen zijn. Onder deze laatste categorie valt op dat er een zeer groot verschil bestaat tussen mannen en vrouwen. Nooit-gehuwde mannen hebben zeer kleine netwerken, terwijl nooit-gehuwde vrouwen juist relatief grote netwerken hebben. Uit de figuur blijkt dat kinderlozen relatief meer 'overige' relaties, zoals relaties met broers, zussen, vrienden en collega's, tot hun netwerkleden rekenen dan degenen met kinderen. Het ontbreken van kinderen en schoonkinderen in de netwerken van ouderen zonder kinderen wordt echter niet (volledig) gecompenseerd door een grotere betrokkenheid op die andere relaties (Dykstra, 1995a).

6.2. Verschillen in inkomensniveau

De hoogte van het netto huishoudensinkomen gebruiken wij om inzicht te krijgen in de hoeveelheid economisch kapitaal waarover ouderen beschikken. In het NESTOR-LSN survey is op een globale wijze naar dit huishoudensinkomen geïnformeerd. Gevraagd werd in welke klasse (op een getoonde kaart) het netto inkomen van het eigen huishouden viel. Vervolgens is deze informatie omgezet in een 'quasi'-intervalschaal door aan ieder huishouden binnen zo'n klasse de middenwaarde toe te kennen. De meeste ouderen wonen of alleen of met een partner. Om de inkomens van beide huishoudentypen vergelijkbaar te maken is het inkomen van huishoudens met een partner vermenigvuldigd met een factor 0,7 (Schiepers, 1988). Vanwege

de 'grove' wijze waarop het inkomen is vastgesteld, kan aan het absolute niveau van de hier vermelde bedragen slechts beperkte betekenis worden toegekend. Volgens de hier gehanteerde methode is het netto inkomen van mannen ongeveer 10 procent hoger dan dat van vrouwen (2021 gulden versus 1827 gulden).

Tabel 3: Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor geselecteerde modellen van inkomen

	Mannen			Vrouwen		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Constante	1973 **	1971 **	1927 **	1869 **	1860 **	2109 **
Huidige leeftijd ^a	-19 **	-22 **	-25 **	-18 **	-13 **	-11 **
<i>Ouderschapsgeschiedenis</i>						
(versus alle kinderen nog in leven)						
Nooit kinderen gehad	39	183 *	191 *	228 **	181 *	125
Kinderen verloren, maar niet alle ^b	-	-	-	-84	-78	-91
Alle kinderen overleefd ^b	-86	-83	-57	210	153	140
<i>Huwelijksgeschiedenis</i>						
(versus in eerste huwelijk)						
In tweede huwelijk		236 **	225 **		452 **	407 **
Nooit gehuwd		-330 *	-260 *		31	175
Alleenstaand, gescheiden		-84	48		-120	-233 *
Alleenstaand, vroeg verweduwd ^b		-	-		-106	-145
Alleenstaand, laat verweduwd ^b		212 **	217 **		-191 **	-190 **
Alleenstaand na meerdere huwelijken		523 **	528 **		-18	-127
<i>Beroepsgeschiedenis, uittreding</i>						
(versus > 55ste jaar)						
51-55ste jaar			-366 **			-281 **
≤ 50ste jaar			-635 **			-347 **
<i>Beroepsgeschiedenis, mobiliteit</i>						
(Versus geen verandering ^c)						
Geringe opwaartse verandering			106 *			89
Grote opwaartse verandering			407 **			299 **
<i>Adjusted R²</i>	0,06	0,06	0,13	0,05	0,06	0,10
<i>N</i>	1747	1747	1747	1574	1574	1574

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

^a Gedefinieerd als afwijking van de gemiddelde leeftijd.

^b Bij mannen zijn deze categorieën samengevoegd.

^c Inclusief ondervraagden die de arbeidsmarkt nooit hebben betreden.

De resultaten van de analyses waarin wordt nagegaan in hoeverre de inkomens van mannen en vrouwen variëren naar hun ouderschaps-, huwelijks- en beroepsgeschiedenis staan vermeld in Tabel 3. Opnieuw zal allereerst aandacht worden besteed aan de resultaten voor mannen. De resultaten in de eerste kolom suggereren dat er geen inkomensverschillen bestaan tussen mannen met en mannen zonder kinderen. Echter, uit de tweede kolom blijkt dat dit toch wel het geval is. Mannen zonder kinderen blijken hogere inkomens te hebben dan mannen met kinderen. Blijkbaar is de afwezigheid van een verschil in Model 1 het gevolg van twee elkaar tegenwerkende effecten: veel kinderloze mannen zijn tevens nooit gehuwd. Nooit-gehuwde mannen blijken over minder inkomsten te beschikken dan wel gehuwden. Echter, onder ooit-gehuwden geldt blijkbaar dat mannen die nooit kinderen hebben gehad gemiddeld een hoger inkomen hebben dan mannen die wel kinderen hebben gehad. Hoewel de beroeps-carrière sterk van invloed is op het inkomen dat oudere mannen hebben, is er geen samenhang met het effect van kinderloosheid. Met andere woorden, kinderloosheid is een belangrijke determinant van het inkomen van oudere mannen, ook – of juist – wanneer rekening wordt gehouden met hun huwelijks- en beroepsgeschiedenis. Vergelijking van de sterkte van de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten laat overigens wel zien dat het effect van de ouderschaps-geschiedenis aanmerkelijk geringer is dan dat van de huwelijks- en beroepsgeschiedenis.

Geldt voor vrouwen ook dat kinderloosheid een positieve invloed heeft op de hoogte van het beschikbare inkomen? De eerste analysestap laat inderdaad zien dat kinderloze vrouwen een hoger inkomen hebben dan vrouwen die wel kinderen hebben. De omvang van het verschil neemt af als rekening wordt gehouden met verschillen in de huwelijks-geschiedenis, maar blijft nog altijd bestaan. Als echter ook rekening wordt gehouden met verschillen in de beroepsloopbaan, verdwijnen de inkomensverschillen tussen kinderloze vrouwen en vrouwen met kinderen grotendeels. Het patroon van veranderingen suggereert dat de inkomens van vrouwen die nooit kinderen hebben gehad relatief hoog zijn, omdat zij later de arbeidsmarkt verlaten dan vrouwen met kinderen en tevens een grotere kans hebben om opwaartse stijging op de beroepsladder mee te maken. Met andere woorden, kinderloosheid is relevant vanwege de samenhang met het al dan niet gehuwd zijn en met de beroepsloopbaan. De vrouwen die nooit zijn gehuwd (en kinderloos zijn gebleven) zijn het langst actief geweest op de arbeidsmarkt en hebben om die reden relatief hoge inkomens.

Ten slotte laat bestudering van de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten zien dat – net als bij mannen – de invloed van de ouderschaps-carrière op de inkomens van vrouwen geringer is dan die van de huwelijks- en beroepsgeschiedenis. Zowel bij mannen als bij vrouwen zien we dat de verschillen in inkomen het sterkst samenhangen met kenmerken van de beroepsloopbaan (hetgeen overigens niet verbazingwekkend is). Hoe hoger de leeftijd waarop mannen en vrouwen de arbeidsmarkt hebben verlaten, hoe hoger hun huidig inkomen. Verder zien we dat degenen die een grote opwaartse mobiliteit meemaakten gedurende hun werkzame leven hogere inkomens hebben dan degenen met geen of slechts weinig opwaartse mobiliteit.

De huwelijks-geschiedenis hangt samen met verschillen in inkomen onder zowel mannen als vrouwen, maar op een tamelijk verschillende manier. Hiervoor is reeds aangegeven dat

nooit-gehuwde mannen relatief lage inkomens hebben, nooit-gehuwde vrouwen daarentegen hebben relatief hoge inkomens. Bij vrouwen zien we dat echtscheiding gepaard gaat met een verlies aan inkomen; bij mannen is dit niet het geval. Weduwnaren hebben relatief hoge inkomens, weduwen niet. Mannen die vaker gehuwd zijn geweest hebben relatief hoge inkomens, voor hun vrouwelijke evenknieën geldt dit niet. De samenhangen tussen de huwelijksgeschiedenis en het inkomen verschillen echter niet altijd tussen mannen en vrouwen. In Tabel 3 is te zien dat een tweede huwelijk onder zowel mannen als vrouwen gekenmerkt wordt door een relatief gunstige inkomenssituatie.

6.3. Verschillen in tevredenheid met het leven

Om inzicht te krijgen in het subjectief welbevinden van ouderen wordt gebruikgemaakt van de antwoorden op een globale vraag naar tevredenheid met het leven (Andrews & Withey, 1976): 'Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden of ontevreden bent u met het leven in het algemeen?' De antwoordmogelijkheden variëren tussen 1 'zeer ontevreden' en 5 'zeer tevreden'. Men is over het algemeen tevreden met het leven: zowel mannen als vrouwen hebben een gemiddelde score van 4,1.

In Tabel 4 staan de resultaten van de regressie-analyses van tevredenheid met het leven. Daarover kunnen wij voor mannen kort zijn. Mannen die nooit kinderen hebben gehad zijn minder tevreden met hun leven dan mannen die wel kinderen hebben (gehad). Dit verschil blijft ook bestaan wanneer er rekening wordt gehouden met de invloed van de huwelijks- en beroepsgeschiedenis van mannen op hun mate van tevredenheid met het leven. Toevoeging van de informatie over de huwelijksgeschiedenis laat zien dat met name de weduwnaren relatief ontevreden zijn met hun leven. Verder blijkt in de derde analysestap dat mannen die op betrekkelijk jonge leeftijd de arbeidsmarkt hebben verlaten (meestal vanwege werkloosheid of arbeidsongeschiktheid) ook relatief ontevreden zijn met hun leven. De sterkte van de effecten van de diverse geschiedenissen is ongeveer even groot, of liever gezegd even gering. Tezamen verklaren zij slechts tussen de één en twee procent van de variantie in de tevredenheidsscores. Dit wordt mogelijk veroorzaakt doordat tevredenheid met het leven is gemeten met slechts één – tamelijk algemene – vraag. Omdat veel mensen in reactie op zo'n vraag zeggen dat zij tevreden zijn, is de variatie in de antwoorden slechts gering.

De resultaten van de analyses onder vrouwen laten zien dat degenen die al hun kinderen hebben overleefd minder tevreden zijn met hun leven dan andere vrouwen. Vrouwen die altijd kinderloos zijn geweest verschillen niet van vrouwen met kinderen in hun mate van tevredenheid met het leven. Deze resultaten veranderen niet wanneer tevens rekening wordt gehouden met verschillen tussen vrouwen in hun huwelijks- en beroeps-carrières. Echter, net als bij mannen blijkt de mate van tevredenheid met het leven nauwelijks te worden beïnvloed door de overige kenmerken van de levensloop van vrouwen. We zien uitsluitend verschillen voor vrouwen die op latere leeftijd weduwe zijn geworden (en voor wie het verlies van de partner in het merendeel van de gevallen betrekkelijk recent is) of die verschillende relatie-ontbindingen hebben meegemaakt. Beide groepen vrouwen zijn relatief ontevreden met hun leven.

Tabel 4: Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor geselecteerde modellen van tevredenheid met het leven

	Mannen			Vrouwen		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Constante	4,12 **	4,13 **	4,13 **	4,11 **	4,12 **	4,15 **
Huidige leeftijd ^a	-0,00	-0,00	-0,00	0,00	0,00	0,00
<i>Ouderschapsgeschiedenis</i> (versus alle kinderen nog in leven)						
Nooit kinderen gehad	-0,21 **	-0,15 *	-0,15 *	-0,01	-0,07	-0,07
Kinderen verloren, maar niet alle ^b	-	-	-	0,01	0,02	0,01
Alle kinderen overleefd ^b	0,01	0,01	0,01	-0,50	-0,49 **	-0,50 **
<i>Huwelijksgeschiedenis</i> (versus in eerste huwelijk)						
Tweede huwelijk		-0,02	-0,02		-0,17	-0,17
Nooit gehuwd		-0,19	-0,18		-0,05	-0,09
Alleenstaand, gescheiden		-0,16	-0,13		-0,07	-0,08
Alleenstaand, vroeg verweduwd ^b		-	-		-0,09	-0,10
Alleenstaand, laat verweduwd ^b		-0,13 *	-0,13 *		-0,12 *	-0,12 *
Alleenstaand na meerdere huwelijken		-0,15	-0,16		-0,20 *	-0,22 **
<i>Beroepsgeschiedenis, uittreding</i> (versus > 55ste jaar)						
51-55ste jaar			-0,09			-0,11
≤ 50ste jaar			-0,15 *			-0,04
<i>Beroepsgeschiedenis, mobiliteit</i> (versus geen verandering ^c)						
Geringe opwaartse verandering			-0,00			0,03
Grote opwaartse verandering			0,08			0,09
Adjusted R ²	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01
N	1880	1880	1880	1849	1849	1849

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.^a Gedefinieerd als afwijking van de gemiddelde leeftijd.^b Bij mannen zijn deze categorieën samengevoegd.^c Inclusief ondervraagden die de arbeidsmarkt nooit hebben betreden.

7. Conclusie

Betrekkelijk uniek aan deze studie is dat we ons niet beperkt hebben tot één terrein van het functioneren op latere leeftijd, maar juist een set van levensuitkomsten hebben onderzocht. Op die manier hebben we kunnen aantonen dat de gevolgen van kinderloosheid niet uniform zijn voor alle levensterreinen: op sommige terreinen brengt kinderloosheid voordelen met zich mee, op andere nadelen. Zo blijken degenen die kinderloos zijn gebleven betrekkelijk kleine sociale netwerken te hebben, maar relatief hoge inkomens. Deze samenhangen treffen we zowel onder mannen als onder vrouwen aan. Zoals door Houser, Berkman en Beckman (1984) naar voren is gebracht, wordt in empirisch onderzoek vooral aandacht besteed aan de negatieve gevolgen van kinderloosheid, niet aan de mogelijke voordelen. Kinderloze ouderen worden over het algemeen als een kwetsbare groep beschouwd, een groep die het risico loopt onvoldoende hulp en steun te verkrijgen. Deze studie corrigeert dit eenzijdige negatieve beeld.

De resultaten tonen aan dat uitspraken over verschillen tussen kinderlozen en degenen met kinderen haast altijd nadere kwalificatie behoeven: verwijzingen naar huwelijksgeschiedenissen, naar sekse, en vaak zelfs naar combinaties van die twee. Uit deze studie is ook naar voren gekomen dat het essentieel is om onderscheid te maken tussen degenen die nooit kinderen hebben gehad ('nooit' ouders) en degenen die al hun kinderen hebben overleefd ('voormalige' ouders). Met andere woorden, wil men antwoord verkrijgen op de vraag of en hoe kinderloosheid iets uitmaakt op latere leeftijd, dan moet men weten: is de betrokkene ooit gehuwd geweest? Is het een man of een vrouw? Waarom is hij of zij kinderloos? En verder: voor welke levensterreinen wil men het antwoord weten?

Het relatieve belang van kinderloosheid als determinant van latere levensuitkomsten verschilt tussen mannen en vrouwen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de resultaten voor netwerkvang. Onder mannen blijkt, wat het netwerk betreft, de huwelijksgeschiedenis vooral van belang te zijn, niet de ouderschapsgeschiedenis. Uit de analyses komt naar voren dat kinderloze mannen relatief kleine netwerken hebben, omdat de meesten nooit zijn gehuwd; en niet omdat zij kinderloos zijn. Onder vrouwen is het beeld anders. Ook wanneer rekening is gehouden met de huwelijksgeschiedenis, blijft de ouderschapsgeschiedenis een belangrijke determinant van verschillen in netwerkvang. Kinderloze vrouwen blijken kleinere netwerken te hebben dan degenen met kinderen.

Het geconstateerde verschil tussen mannen en vrouwen wat betreft de betekenis van de huwelijksrelatie is consistent met resultaten uit eerder onderzoek. Voor oudere mannen is de partner een belangrijker hulpbron dan voor oudere vrouwen (Peters & Liefbroer, 1997). Zo zijn zij meer geneigd hun echtgenotes als vertrouwenspersoon te beschouwen en zijn zij wat betreft hun sociale contacten in de privésfeer sterker afhankelijk van hun echtgenotes, dan andersom (Antonucci & Akiyama, 1987; Depner & Ingersoll-Dayton, 1985; Lowenthal & Haven, 1968). Oudere alleenstaande mannen schatten de voordelen verbonden aan een partnerrelatie hoger en de nadelen lager in dan oudere alleenstaande vrouwen (Dykstra, 1995b).

Ook de analyses van de verschillen in inkomen wijzen erop dat betekenis van ouderschap verschillend is voor mannen en vrouwen. Onder mannen zien we dat kinderloosheid, dat wil

zeggen, het nooit kinderen hebben gehad, een relevante voorspeller van inkomensverschillen blijft wanneer rekening is gehouden met de huwelijksgeschiedenis en kenmerken van de beroepsloopbaan. Onder vrouwen is dit niet het geval. Nooit-gehuwde kinderloze mannen hebben betrekkelijk lage inkomens. Onder de ooit-gehuwde mannen zien we echter dat degenen die nooit kinderen hebben gehad hogere inkomens hebben dan vaders. Het is niet geheel duidelijk waaraan we dit verschil moeten toeschrijven. Vermoedelijk hebben we hier te maken met een groep mannen waarvan ook de echtgenotes aan arbeid gerelateerde inkomens hebben: de echtgenotes zijn kinderloze vrouwen die gedurende een groot deel van hun leven actief zijn geweest op de arbeidsmarkt. Onder vrouwen zijn de nooit-gehuwden juist degenen met de hoogste inkomens. Uit de analyses blijkt dat niet het kinderloos-zijn aan hun relatief gunstige financiële positie heeft bijgedragen, maar eerder het gegeven dat zij nooit zijn gehuwd en gedurende lange tijd betaald werk hebben verricht in betrekkelijk hoge posities (Dykstra & Liefbroer, 1995).

Het laatste terrein van functioneren dat is onderzocht, is de tevredenheid met het leven in het algemeen. Ook hier zien we dat de uitkomsten tussen mannen en vrouwen verschillen, maar op een andere manier dan verwacht. Onder mannen is er een negatieve samenhang tussen de tevredenheid met het leven en kinderloosheid. Kinderloze mannen, dat wil zeggen degenen die nooit kinderen hebben gehad, zijn over het algemeen minder tevreden met hun leven dan vaders. Onder vrouwen echter, zijn er wat betreft de tevredenheid met het leven geen verschillen tussen degenen die nooit kinderen hebben gehad en degenen met kinderen. Dit seksverschil is opmerkelijk. Uitgaande van de gedachte dat het moederschap belangrijker is voor de sociale identiteit van vrouwen dan het vaderschap voor mannen, zou men eerder onder vrouwen dan onder mannen een verschil in tevredenheid met het leven verwachten tussen degenen met en zonder kinderen. De resultaten suggereren dat deze verwachting te simpel is geweest. Mogelijkerwijs zijn we onvoldoende uitgegaan van een dynamisch perspectief. Wellicht is het zo dat kinderloze vrouwen, juist vanwege de centraliteit van het moederschap voor de vrouwelijke identiteit, extra gemotiveerd zijn om hun verlangens aan te passen, alternatieve vormen van zingeving te zoeken, en vroegere levensdoelen bij te stellen. Het gegeven dat hun tevredenheidsscores niet verschillen van die van moeders zou erop kunnen wijzen dat zij daarin succesvol zijn geweest.

Een ander opmerkelijk resultaat is dat er noch onder mannen noch onder vrouwen een verschil in tevredenheid met het leven is tussen ooit- en nooit-gehuwde kinderlozen. We hebben hier dus geen onderbouwing van de verwachting dat ooit-gehuwde kinderlozen minder tevreden met hun leven zouden zijn dan de nooit-gehuwde, een verwachting gebaseerd op de gedachte dat kinderloosheid binnen het huwelijk beschouwd moet worden als het uitblijven van een verwachte levensgebeurtenis. De gevolgen daarvan – bijvoorbeeld voor de tevredenheid met het leven – zouden negatief moeten zijn. We willen erop wijzen dat enige voorzichtigheid is geboden bij de interpretatie van de resultaten voor de tevredenheid met het leven. De verklaarde variantie is immers zeer laag. We moeten de mogelijkheid niet uitsluiten dat de resultaten – ten dele of helemaal – samenhangen met de globale en eenvoudige wijze waarop de tevredenheid met het leven is vastgesteld.

De betekenis van het verlies van kinderen blijkt te verschillen tussen mannen en vrouwen. Onder mannen zien we geen verschil in tevredenheid tussen degenen die nog levende kinderen hebben en degenen die één of meer kinderen hebben verloren. Onder vrouwen echter, zien we relatief veel ontevredenheid onder degenen die al hun kinderen hebben verloren. Een vergelijkbaar patroon is er voor de omvang van het sociale netwerk: onder mannen vinden we geen verschillen tussen degenen die één of meer kinderen hebben overleefd en degenen waarvan alle kinderen nog in leven zijn, onder vrouwen wel. Vrouwen die al hun kinderen hebben verloren hebben relatief de kleinste netwerken. Daarentegen zijn er wat betreft het huidige inkomen noch onder mannen noch onder vrouwen verschillen tussen degenen met nog levende kinderen en degenen die (een deel van) hun kinderen hebben overleefd. Al met al lijken de sociale en persoonlijke gevolgen van het verlies van kinderen ernstiger te zijn voor vrouwen dan voor mannen, hetgeen een ondersteuning is van de gedachte dat de ouder-kind relatie een meer centrale functie vervult in het leven van moeders dan in dat van vaders. Verder onderschrijven de resultaten – althans bij vrouwen – het belang van het maken van een onderscheid tussen de redenen van kinderloosheid, dat wil zeggen, het onderscheid tussen ‘nooit’ ouders en ‘voormalige’ ouders.

Een ander onderscheid dat vaak wordt gemaakt is dat tussen ‘vrijwillige’ en ‘onvrijwillige’ kinderloosheid. Algemeen wordt verondersteld dat ‘vrijwillig’ kinderlozen een grotere mate van welbevinden bereiken dan degenen van wie de kinderwens niet wordt vervuld. Uit onderzoek blijkt dat onvrijwillige kinderloosheid één van de meest ingrijpende levenservaringen is (Van Balen, 1991). Dergelijk onderzoek is echter grotendeels gebaseerd op jongere cohorten.

Van degenen in de onderhavige studie die nooit vader of moeder zijn geworden is niet bekend in hoeverre ze ervoor ‘gekozen’ hebben om kinderloos door het leven te gaan. Dit gegeven is ook uitermate moeilijk te bepalen. Kinderloosheid blijkt vrijwel nooit het gevolg te zijn van een bewuste ‘ja/nee’ beslissing (Toulemon, 1996), maar is meestal de uitkomst van onvruchtbaarheid of van een opeenvolging van gebeurtenissen waardoor het kinderen krijgen ‘er nooit van is gekomen’. Voorbeelden van dergelijke levenslopen voor de cohorten die hier zijn bestudeerd, zijn (Gierveld, 1969): thuis blijven wonen om de ouders te verzorgen, op latere leeftijd trouwen en vervolgens kinderloos blijven; vlak voor de oorlog trouwen, tijdens de oorlogsjaren gescheiden wonen, onvoldoende inkomen en geen geschikte woning hebben in de jaren na de oorlog, vervolgens kinderloos blijven, en; nooit de geschikte partner tegen het lijf lopen, en daarom kinderloos blijven.

Of kinderloosheid de uitkomst is van de omstandigheden waarin iemand op vruchtbare leeftijd verkeerde of van de eigen keuze, heeft gevolgen voor de interpretatie van onze resultaten. Zo blijken kinderloze echtparen en nooit-gehuwde vrouwen betrekkelijk hoge inkomens te hebben. Waaraan moet hun gunstige financiële positie worden toegeschreven? Enerzijds kan het zo zijn dat de betrokkenen er voor gekozen hebben om kinderloos te blijven en zich, vrij van de beperkingen die het ouderschap met zich meebrengt, te richten op hun beroepsloopbaan. Het kan even goed zo zijn dat de betrokkenen onbedoeld kinderloos zijn gebleven en vervolgens ‘maar het beste’ van hun leven hebben gemaakt. De uitkomst is echter in beide gevallen hetzelfde: in financieel opzicht verkeert men in een relatief gunstige situatie.

Noot

1. Pearl A. Dykstra en Aart C. Liefbroer zijn verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) in Den Haag. Dit artikel is gebaseerd op gegevens die verzameld zijn in het kader van het onderzoekprogramma *Leefvormen en sociale netwerken van ouderen*. Dit programma wordt uitgevoerd door de vakgroepen Sociologie en Sociale Gerontologie en Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Vrije Universiteit en door het NIDI. Het

onderzoek is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage in het kader van het Nederlands Stimuleringsprogramma Ouderenonderzoek (NESTOR), gesubsidieerd door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, en het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Correspondentie: Pearl A. Dykstra, NIDI, Postbus 11650, 2502 AR Den Haag; e-mail: dykstra@nidi.nl.

Literatuur

- Alexander, B.B., Rubinstein, R.L., Goodman, M., & Luborsky, M. (1992). A path not taken: A cultural analysis of regrets and childlessness in the lives of older women. *The Gerontologist*, 32, 618-626.
- Andrews, F.M., & Withey, S.B. (1976). *Social indicators of well-being. American's perception of life quality*. New York: Plenum.
- Antonucci, T.C., & Akiyama, H. (1987). An examination of sex differences in social support in mid and late life. *Sex Roles*, 17, 737-749.
- Balen, F. van (1991). *Een leven zonder kinderloosheid: Beleving, stress en aanpassing*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Broese van Groenou, M.I., Tilburg, T.G. van, Leeuw, E.D. de, & Liefbroer, A.C. (1995). Data collection. In C.P.M. Knipscheer, J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg & P.A. Dykstra (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults* (pp. 185-197). Amsterdam: VU University Press.
- Connidis, I.A., & McMullin, J.A. (1992). Getting out of the house: The effect of childlessness on social participation and companionship in later life. *Canadian Journal on Aging/Revue Canadienne du Vieillessement*, 11, 370-386.
- Depner, C., & Ingersoll-Dayton, B. (1985). Conjugal social support: Patterns in late life. *Journal of Gerontology*, 40, 761-766.
- Dykstra, P.A. (1995a). Network composition. In C.P.M. Knipscheer, J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg & P.A. Dykstra (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults* (pp. 97-114). Amsterdam: VU University Press.
- Dykstra, P.A. (1995b). Loneliness among the never and formerly married: The importance of supportive friendships and a desire for independence. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 50B, S321-S329.
- Dykstra, P.A., & Liefbroer, A.C. (1995). Maatschappelijk aanzien van ouderen: De invloed van sociale herkomst, arbeidsmarktomstandigheden en gezinssituatie. In B.C.M. Nitsche (Ed.), *Ouderen, wetenschap en beleid II* (pp. 55-77). Utrecht: NIG.
- Gierveld, J. (1969). *De ongehuwden*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Glenn, N.D., & McLanahan, S. (1981). The effects of offspring on the psychological well-being of older adults. *Journal of Marriage and the Family*, 43, 409-421.
- Hagestad, G.O. (1996). On-time, off-time, out of time? Reflections on continuity and discontinuity from an illness process. In V.L. Bengtson (Ed.), *Adulthood and aging: Research on ccntinuities and discontinuities: A tribute to Bernice Neugarten*. New York: Springer.

- Hagestad, G.O., & Neugarten, B.L. (1985). Age and the life course. In R.H. Binstock & E. Shanas (Eds.), *Handbook of aging and the social sciences*, Volume 2 (pp. 35-61). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Heckhausen, J. (1990). Erwerb und Funktion normativer Vorstellungen über den Lebenslauf. Ein entwicklungspsychologischer Beitrag zur sozio-psychischen Konstruktion von Biographien. In K.U. Mayer (Ed.), *Lebensverläufe und sozialer Wandel* (pp. 351-373). Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 31.
- Heer, W. de (1992). *International survey on non-response*. Voorburg: Netherlands Central Bureau of Statistics.
- Henkens, K., & Tazelaar, F. (1994). Early retirement of civil servants in the Netherlands. *Journal of Applied Social Psychology*, 24, 1927-1943.
- Hogan, D.P. (1981). *Transitions and social change. The early lives of American men*. New York: Academic Press.
- Houser, B.B., Berkman, S.L., & Beckman, L.J. (1984). The relative rewards and costs of childlessness for older women. *Psychology of Women Quarterly*, 8, 395-398.
- Jong Gierveld, J. de, & Dykstra, P.A. (1993). Life transitions and the network of personal relationships: Theoretical and methodological issues. In D. Perlman & W.H. Jones (Eds.), *Advances in personal relationships*, Volume 4 (pp. 195-227). London: Kingsley.
- Jong Gierveld, J. de, Tilburg, T.G. van, & Plomp, R. (1997). Feminisering van de armoede onder ouderen in Nederland. *Mens & Maatschappij*, 72, 248-261.
- Keith, P.M. (1983). A comparison of the resources of parents and childless men and women in very old age. *Family Relations*, 32, 403-409.
- Knipscheer, C.P.M. (1990). *Ouder worden, familie en intergenerationele betrokkenheid*. Assen: Van Gorcum.
- Liefbroer, A.C., & Jong Gierveld, J. de (1995). Standardization and individualization: The transition from youth to adulthood among cohorts born between 1903 and 1965. In J.C. van den Brekel & F. Deven (Eds.), *Population and family in the Low Countries 1994* (pp. 57-80). Dordrecht: Kluwer Academic Press.
- Lowenthal, M.F., & Haven, C. (1968). Interaction and adaptation: Intimacy as a critical variable. *American Sociological Review*, 33, 20-30.
- Mancini, J.A., & Blieszner, R. (1989). Aging parents and adult children: Research in intergenerational relations. *Journal of Marriage and the Family*, 51, 275-290.
- Mayer, K.U., & Müller, W. (1986). The state and the structure of the life course. In A.B. Sørensen, F.E. Weinert & L.R. Sherrod (Eds.), *Human development and the life course. Multidisciplinary perspectives* (pp. 217- 245). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Meyer, J.W. (1988). Levels of analysis. The life course as a cultural construction. In M.W. Riley, B.J. Huber & B.B. Hess (Eds.), *Social Change and the Life Course*, Volume 1: Social Structures & Human Lives (pp. 49-62). Newbury Park, CA: Sage.
- Peters, A., & Liefbroer, A.C. (1997). Beyond marital status: Partner history and well-being in old age. *Journal of Marriage and the Family*, 59, 687-699.
- Rempel, J. (1985). Childless elderly: What are they missing? *Journal of Marriage and the Family*, 47, 343-348.
- Riley, M.W. (1986). Overview and highlights of a sociological perspective. In A.B. Sørensen, F.E. Weinert & L.R. Sherrod (Eds.), *Human development and the life-course: Multidisciplinary perspectives* (pp. 153-175). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Rindfuss, R.R., Swicegood, C.G., & Rosenfeld, R.A. (1987). Disorder in the life course: How common and does it matter? *American Sociological Review*, 52, 785-801.
- Rossi, A.S., & Rossi, P.H. (1990). *Of human bonding. Parent-child relations across the life course*. New York: Aldine de Gruyter.

- Schiepers, J.M.P. (1988). Huishoudensequivalentiefactoren volgens de budgetverdelings-methode. *Supplement bij de Sociaal-economische Maandstatistiek*, (2), 28-36.
- Sixma, H., & Ultee, W.C. (1983). Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig. *Mens & Maatschappij*, 58, 360-382.
- Tilburg, T.G. van (1995). Delineation of the social network and differences in network size. In C.P.M. Knipscheer, J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg & P.A. Dykstra. (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults* (pp. 83-96). Amsterdam: VU University Press.
- Toulemon, L. (1996). Very few couples remain voluntarily childless. *Population: An English Selection*, 8, 1-28.
- Troll, L.E., Miller, S.J., & Atchley, A.C. (1979). *Families in later life*. Belmont: CA: Wadsworth.
- Veevers, J.E. (1973). The social meanings of parenthood. *Psychiatry*, 36, 291-310.